

Könyvismertetések

Berán Eszter, Unoka Zsolt: *Élettörténetek a pszichoterápiában*

Oriold és Társai Kiadó, 2016, 225 oldal, 3400 Ft

Aki a cím alapján alkotja meg preconcepcióját a könyvről, súlyosan csalódik, mert nem valamilyen Yalom-féle színes történetekkel fog találkozni. Aki azonban a szerzők korábbi publikációinak ismeretében üti fel a kötetet, pontosan azt kapja, amire számított: kemény tudományos koncepció leírását, a használt fogalmak tisztázását, szigorú módszertani tájékoztatást, vizsgálatok akkurátus ismertetését, bevilágító beszámolót a vizsgálatról, a különböző kontextusban készült vizsgálatok eredményeinek elemzését, majd a következtetések megfogalmazását. Olyan tudományos művet olvashatunk tehát, amely illeszkedik a pszichoterápia-kutatás nemzetközi vonulatába, és célja az, hogy objektív eszközökkel szolgáltatson adatokat a pszichoterápia, azon belül a pszichoanalízis hatékonyságáról. A borítót Gerlóczy Sári szép rajza díszíti.

A könyvben olvasható kérdésfelvetések közül többel találkozhattunk már a *Magyar Pszichoanalitikus Egyesület* éves konferenciáin, folyóiratok és gyűjteményes kötetek hasábjain, de a jelen kötetet olvasva rajzolódik ki igazán, hogy ezek a publikációk egy egységes koncepció talaján megtervezett nagyívű kutatás részei. A kötetben így együtt konzisztens egészet alkotnak.

Berán Eszter és Unoka Zsolt vizsgálata alkalmazott kutatás, a szó nemes értelmében. Azt célozza, hogy a tudomány eszközével betekintsenek – és betekinthessünk mi is – a pszichoterápiás változások világába, abba a világba, amelyet leginkább empirikus vizsgálatok céloznak meg. A szerzők a narratív pszi-

chológia szemléletéből indulnak ki, és úgy látják, hogy a pszichoterápiás kapcsolat a kölcsönös szabályzás helyzete, amelynek során a terapeuta és a kliens/páciens közös figyelmi helyzetet hoznak létre, de különböző szemléleti perspektívából nézik az elbeszélés különböző eseményeit. Szemléleti perspektíváikat megosztják egymással, és ebből közös mentális reprezentációk származnak, amelyek beépülnek a személyiségbe. Mindezzel párhuzamosan, a szemléleti perspektívák változtatásai során implicit tanulásra utaló vizsgálati eredményeket találtak, melynek része a figyelemirányítási készségek fejlődése is. Ezek együtt hosszabb távon a szelf szerkezeti változását, azaz pszichoterápiás változást hoznak létre.

A folyamatban részt vevő összetevők bonyolult kölcsönhatásban vannak egymással, serkentik vagy gátolják egymás működését, így vizsgálatuk rendkívüli körülményt kíván. Tovább növeli a helyzet komplexitását, hogy a folyamatban nyelvi megnyilvánulások vizsgálata történik nyelvi eszközökkel, tehát a pszichés jelenségek nagy részét és kölcsönhatásaikat csak közvetve, a nyelven keresztül tanulmányozzák. Ebből is látszik, hogy a szerzők vállalása, hogy megkísérlik a betekintést az intrapszichés történések világába, ami a pszichoterápiás változások színtere, hatalmas. Pláne az, ahogy az elméleti alapok ismertetésénél a narratív megközelítést integrálják a belső reprezentációk világát alkotó *tárgykapcsolati diádok* szemléletével, a mentalizáció koncepciójával, bemutatva például, hogy a narratívperspektíva-váltásban hogyan tükröződhetnek a rep-

rezentációk világában történő azonosítások, ellenazonosítások, hasítások és más elhárító működések. A szerzők meggyőzően érvelnek amellett, hogy a narratívperspektíva-váltások vizsgálata jelentős adalékkal járul hozzá a pszichoterápiás változás lényegéhez. Jelzik ugyanakkor, hogy tisztában vannak azzal, hogy a vizsgált jelenségsoport nem a teljességet képviseli, kizárólag a kliens nyelvi kifejezett megnyilvánulásaira épül, és hiányoznak belőle a kliens nyelvi ki nem fejezett tapasztalatai, tudattalan folyamatai és a megfigyelhető viselkedéses megnyilvánulások elemzése.

A szerzők „figyelmi fókusz”-ába a narratív pszichológia először a 70-es évek elején leírt *narratív perspektíva* fogalma került, amely megmutatja a narrátor és az általa meghatározott tárgyak viszonyát, miközben a kommunikációs partner figyelmének folyamatos irányítása zajlik. Így a narratív perspektíva vizsgálatát a szerzők alkalmasnak találták arra, hogy a személyiség preferenciáit, majd ennek változásait nyomon kövessék. Figyelmi fókuszuk kialakulását támogatta, hogy kutatásaik során kiemelt jelentőségűnek találták a társas készségek fejlődésében az implicit (és explicit) figyelemirányítás, és így a *fontos másikkal* kialakított közös figyelmi fókusz képességét, amelynek nemcsak az elbeszélte történetek formálódásához, a kulturális jellemzők és az önéletrajzi emlékezet és tudás átvitelében van jelentősége, hanem az implicit szelffejlődés folyamatához is köze van.

Az abszolút újdonságot jelentő kutatásukban egyúttal állást foglalnak a hagyományos paradigmában is, hogy a személyiségfejlődésre gyakorolt hatások és a pszichoterápiás változásokat előidéző tényezők között sok hasonlóság van. „A [kisgyermek] a felnőttekkel folytatott beszélgetések során elsajátítja a figyelemirányítás nyelvi eszköztárát, azáltal, hogy a felnőttek kérdéseikben, összefoglalásaikban, kiegészítéseikben alkalmazott narratívperspektíva-használattal ráirányítják a figyelmét a releváns témákra, például mutatnak az önéletrajzi elbeszélések szervező elveire, releváns témákat jelölnek ki, és bizonyos témákat tiltanak.” (28. old.) Majd: „...a pszichoterápia hatására bekövetkezett változás egyik oka az, hogy a kliens elsajátítja a terapeuta által felkínált perspektívaváltásokat, így egy új figyelem-

irányítási készségre tesz szert, amely befolyásolja azt, hogy önmagáról milyen képet alkot.” (59. old.)

A szerzők igen kifinomult módszert fejlesztettek ki a pszichoanalitikus folyamatba való betekintésre. Módszerüket a „negyedik generációs” pszichoterápiás folyamatkutatások közé sorolják. Teljesen egyetérthetünk azonban egy másik felosztással (Thoma és Kachele), amely szerint a jelen beszámoló a legkorábbi pszichoterápiás kutatások közé tartozó eljárásról készült, amely diskurzus- és narratív elméleteken alapul. Nem túlzás azt állítani, hogy – az előző szemléletet követve – ötödik generációs kutatással állunk szemben, amely kognitív elméleteken alapuló módszerekkel, egy-egy kommunikációs egységen belül vizsgálja a pszichoanalitikus diskurzust. Az eljárás nem kapcsolódik a vizsgált terápiás módszer elméletéhez, így kikerülhetővé válnak azok a torzítások, amelyek abból fakadhatnak, hogy a kutatási módszer és a vizsgált pszichoterápiás folyamat azonos elméleten alapulnak. A kutatási módszer segítségével lehetővé válik még az intervenciók hatásának, sőt, a szelf szerkezeti változásának a nyomon követése is.

A szerzők felfogásában – vizsgálatukkal kongruens módon – a pszichoterápia konstruktivista szemlélete rajzolódik ki, ahol a „narratív konstrukció” a pozitív érzelmi kapcsolat, a kötődés és a bizalmi légkör kialakulása alapozza meg. Eszerint a dinamikus terápiákban a szabad asszociációs beszédmód nem szorítja szabályok és keretek közé az érzések és gondolatok áramlását, ezek kifejezését, és gazdag lehetőséget biztosít a történetek elbeszélői perspektíváinak megismerésére és módosítására, benne a narratív szelf rekonstrukciójára, újraértelmezésére, azaz a terápiás változásra.

A vizsgálat megtervezése, a vizsgálati személyek – avagy vizsgálati párok (terapeuta-kliens) – kiválasztása, az adatgyűjtés és adatkezelés módja és az adatok kódolása a feldolgozhatóság érdekében minden tudományos igényt kielégít. Túl ezen, az összegyűjtött adatokkal komoly adatbázis hoztak létre (*Budapest Pszichoterápiás adatbázis*), amely sokféle további kutatást tesz lehetővé.

A narratív pszichológiában, a kognitív szemléletű kutatásokban és a pszicholingvisz-

tikában járatos szakemberek számára igazi csemege lehet a kutatás módszertani ismertetése. A klinikus számára egy meglehetősen bonyolult, alapjában véve négyféle aspektus és ennek részletei mentén meghatározott kutatási változók képe rajzolódik ki, amelyek lényegében véve a lejegyzett szöveg – amely a terápiás ülések szó szerinti leírása – tulajdonságai alapján megállapított elemzési kategóriák. A változókat a narratív perspektíva fizikai, szubjektív-, intencionalitás- és diskurzusszint aspektusok mentén határozták meg. Kódolásuk a kommunikációs egységek nyelvészeti, nyelvtani jellegzetességei alapján történt. Így hoztak létre egy rendszert, amely megszámlálható, mérhető, egymással összehasonlítható elemekből áll, és kvantitatív elemzést tesz lehetővé. Ezáltal alkalmasnak tűnik arra, hogy az egyazon személyeknél bekövetkező változásokat megállapítsák a különböző időkben rögzített szövegek elemzése alapján. De lehetőség van különböző személyek működésének összehasonlítására is.

A kommunikációs egységek, a kódok meghatározása és a vizsgálhatóságot lehetővé tevő nyelvészeti jelek megtalálása mögött óriási mennyiségű munkát sejtetünk még akkor is, ha – ahogy a szerzők leírják – jelentősen támaszkodnak előfutárookra a hazai és a nemzetközi szakirodalomban, olyan korábbi kutatásokra, amelyek bizonyos elveket megfogalmaztak, egyes módszertani részleteket kidolgoztak. A szerzők kreatívan alkalmazták a terápiás hatásvizsgálatra azt a korábbi felismerést, hogy a beszédkapcsolatban lévő személyek (jelen esetben a kliens és a terapeuta) közös figyelmi helyzete a társalgáshoz hasonlóan közös mentális reprezentációt hoz létre. Így válik lehetővé egyáltalán a közös témáról való társalgás. A terápiás helyzetben pedig a kliens spontán megnyilvánulásaihoz a terapeuta speciális terápiás megfontolások alapján történő megnyilvánulásai illeszkednek, amelyek egyik eszköze a narratívperspektíva-váltás. A kliens pedig – ha a közös munka mellett elköteleződik – követi a terapeuta narratív perspektívájának és affektus-diszpozíciójának változásait, és létrejön a korábban említett implicit tanulás és a mentális reprezentációk átalakulása, azaz a terápiás változás.

A 6. fejezet egy modell eset, amely már a narratívperspektíva-váltás koncepciójának gyakorlati felhasználását mutatja be egy szexuálisan traumatizált kliens esetrészleteinek elemzésén keresztül. Az elemzés viszonylag rövid időintervallumra terjed ki, azon belül mutatják be a változást a terápiás intervenciók hatására. A szerzők bevezetik az ágencia és a páciencia fogalmát, amelyek a narratívában a cselekvő pozícióra vagy a cselekvés következményeit passzívan átélő pozíciójára utalnak. Vizsgálatuk egyrészt önálló tanulmány, amely arra keresi a választ, hogy a sérült ágencia és páciencia hogyan konstruálódik újjá a pszichoanalízis narratív interakciói során, és miként befolyásolják ezt a folyamatot a terapeuta intervenciói. Másrészt modell, amely bemutatja, hogy koncepciójuk hogyan használható közvetlenül a pszichoanalitikus vagy más pszichoterápia folyamatának vizsgálatában. Bemutatják, ahogy az analitikus perspektívaváltásai hogyan szabnak irányt a páciens új történetének kibontakozása felé, hogyan lesz a pácienciából ágencia, és hogyan változnak a belső reprezentációk is. A felhasznált esetrészletek a Budapest Pszichoterápiás adatbázisból származnak.

A következő két fejezet (7., 8.) az előzőek folytatása abban az értelemben, hogy főleg a különböző ágencia- és pácienciamegnyilvánulások változásait vizsgálja egy terápia hosszabb időszakának két végpontja között. A 7. fejezetbeli vizsgálat áttekinti a téma előfutárait Freudtól kezdve, és említést tesz a modern kutatásokról, amelyek a kérdés különböző aspektusait vizsgálták. A vizsgálati módszer alapjait már ismerhettük a 4. fejezetből, itt a speciális alkalmazás kiterjesztéseit olvashatjuk. A vizsgálat kvantitatív. Az eredmények azt mutatták, hogy a különböző ágenciaformák és pácienciaformák előfordulási gyakoriságának az összehasonlítása számokban kifejezve nem igazolta a vizsgálati hipotézist, hogy a terapeuta megszólalásai közvetlenül befolyásolják a kliens ágencia- és pácienciamegnyilvánulásainak gyakoriságát.

A 8. fejezetbeli vizsgálat kvalitatív elemzés, amely ugyanabban a hosszabb terápiás szakaszban, ugyanannál a kliensnél vizsgálja a belső reprezentációkban bekövetkezett vál-

tozásokat, amelyeket a figyelemirányítás és a figyelemirányítási készségek, stratégiák változásában igyekszik megragadni. Mivel a figyelemirányítás a nyelvi kommunikációban a narratív perspektíva segítségével zajlik, a narratív perspektíva vizsgálata megmutathatja a reprezentációk változását az adott időszakon belül. (Klinikailag jelentős figyelemirányítási készség például az affektustelített önéletrajzi epizódok aktíválása, a belső mentális folyamatokra való fókuszálás vagy az ágenciaérzésre vonatkozó megnyilvánulások.) A vizsgálat most hozza a kutatók hipotézisének lényegét, és a bemutatott részleteken keresztül ismertetni tudják a terapeuta intervenciójának hatására bekövetkezett perspektíva-váltásokat, sőt, illusztrálják, ahogy „a páciens képessé válik a disszociálódott szelfrészek integrálására. A különféle karakterpozíciók által hasított reprezentációkat ugyanabban a közös perspektívában jeleníti meg.” (138. old.)

A vizsgálat tehát a narratív perspektíva működésén keresztül mutatta be az új figyelmi készségek kialakulását, ami a szerzők szerint a pszichoanalitikus terápia egyik hatásmechanizmusa lehet a sok közül. Négy pontba sűrítve foglalják össze, hogy az analitikus hogyan befolyásolta az analizált figyelmi állapotát, és ezzel milyen változásokat indukált. Az összefoglalásban a dinamikus pszichoterápia hatótényezőiből sokat áttekintenek, és megfeleltetik saját nézőpontjuknak, fogalomrendszerüknek, és meggyőzően érvelnek módszerük használhatósága mellett.

Két vizsgálat, két fejezet (9., 11.) foglalkozik célzottan a kölcsönös szabályzás narratív perspektívában tükröződő megvalósulásával. Az egyik az érzelemszabályozással, mint a pszichoterápiák kulcskérdésével foglalkozik, főleg statisztikai elemzéseket tartalmazva. Aból a tudásból és tapasztalatból indul ki, hogy a beszédben az érzelmi intenzitás jól tükröződik a nyelvi megnyilvánulásokban. Az igeidők változtatása például széles körben használatos eszköz retorikai célok elérésére, azaz érzelmek felkeltésére. A szerzők – módszerükben következetesen – ezzel és több más nyelvi megnyilvánulás segítségével, és a diskurzusszint meghatározásával, bonyolult eljárással mérik és hasonlítják össze az érzelmelek megjelenését

a terápiás üléseken. Megállapították, hogy a terapeuta stratégiája az volt, hogy a magasabb affektustelítettség eszközével (igeidők változtatása) igyekezett szabályozni a diskurzus során a kliens affektív bevonódását. Ennek a tanulmánynak a fő értéke a kifinomult módszertan.

A narratívperspektíva-váltás szabályzása többnyire több lépésben zajlik (11. fejezet), célja az, hogy a terapeuta befolyásolja a kliens figyelmi állapotát, és ráirányítsa figyelmét azokra a mozzanatokra, amelyeket fontosnak tart. Vizsgálják, hogy az ilyen figyelemirányítási kísérleteket hogyan befolyásolják a kliens elhárító mechanizmusai. A szerzők az elhárító mechanizmusokat úgy tekintik, mint amelyek a narratívperspektíva-váltásra irányuló erőfeszítések terén jelentkező nehézségek nagy részéért felelősek, amelyek hatását a terapeuta úgy igyekszik csökkenteni, hogy több, könnyebben elfogadható perspektíva-váltás sorozatával igyekszik elérni eredeti célját. Rendkívül érdekes, ahogy a szerzők a vizsgálati módszerük ismertetése során bemutatott szempontrendszert használva értelmezik az interakciókat és a nyelvi jelekből bevilágító narratív konstrukciókat, azaz tartalmi összefüggéseket, terápiás történeteket fogalmaznak meg. Mindezt a narratívperspektíva-váltás koncepcióján belül. A kötetben ismertetett korábbi vizsgálatok és az esetrészletek bőven tartalmazznak erre vonatkozó illusztrációkat.

Érdekessége a kötet 10. fejezetének, hogy a kutatók Ferenczi Sándor egy régi esetleírását vették elő, az ő terápiás intervencióit is vizsgálat alá vették a narratívperspektíva-váltás módszerének széles körű alkalmazási lehetőségeit illusztrálandó, és a narratív pszichológia emlékezetfelfogásának használatával kombinálva elemzik a régi és új terápiás kontextus történéseit. Ferenczi analízisében, mint ahogy a kötetben Klára analízisének feldolgozása során, a konszolidálódott traumatikus emlékek újraaktiválódása következik be. Az emlékek verbalizációja és a hozzá kapcsolódó émociók megjelenése az emlékezeti rendszert újra labilissá teszi, amikor is lehetőség nyílik arra, hogy a terapeuta narratívperspektíva-váltásokkal más megvilágításba helyezze az epizodikus emlékeket, új értelmet adva bizonyos összefüggéseknek. Ezzel pedig segít a kliensnek

újraírni a történetét (például pácienciából ágenciává formálva az elbeszélő pozícióját). A történet újraírásából pedig a selfreprezentációk strukturális átalakulása történhet meg, azaz a pszichoterápiás változás.

Az utolsó fejezet a terápiás változás során a hosszú távú változásokban részt vevő mechanizmusokat veszi szemügyre. Ez a vizsgálat egyfajta „előzetes vizsgálat”-nak tűnik, amelynek nagyobb mintán való megismétlésén, folytatásán gondolkodnak a szerzők. Erre utalnak a fejezet záró mondatai, melyek szerint az eredmények ugyan jól mérhetők, határozottan megmutatkoznak a változások, de a vizsgált kevés eset miatt nem elég „erősek” az adatok. Luborsky központi kapcsolati konfliktus (KKKT) koncepcióját használták kiindulópontnak, és arra voltak kíváncsiak, hogy egy olyan komplex, több változó mentén leírt konstelláció, mint a központi kapcsolati konfliktus, vajon mérhető-e, s a vizsgálati módszerükkel megállapítható módon változik-e a terápia hosszabb ideje alatt. A Budapest Pszi-

choterápiás adatbázisból vett esetet vizsgálták meg a diskurzuselemzés kvantitatív módszerével. Összehasonlítottak bizonyos kapcsolati jellegzetességeket és az ágencia-páciencia változások többféle változását a terápia elején és a munkafázisában kb. másfél év múlva. Az eredményekre utaltam fentebb.

Az ismertetett könyv a maga nemében különleges. Különleges a témaválasztásában, lényegében egy pszichoterápiás hatásvizsgálat, amelyből nem sokat olvashatunk a hazai szakirodalomban, különleges abból a szempontból, hogy egy pszichoterápiás folyamatot egy másik diszciplínából vett eszközzel vizsgál, különleges a vizsgálat módszertanának kifinomult kidolgozásában, következetes alkalmazásában és az eredmények elméletileg megalapozott és gyakorlatközeleli megfogalmazásában. Jó szívvel ajánlom a kötetet gyakorlati szakembereknek és kutatóknak egyaránt.

Flaskay Gábor
gabor.flaskay@t-online.hu

Makara György: *A kvantum nyelvtanulás felfedezése*

Budapest, Relaxa Kft., 2016, 171 oldal

Amikor mintegy 25 éve elkezdtem az egyéni kétnyelvűséggel foglalkozni, számos szakirodalomban arról olvastam, mekkora fordulat állt be a kétnyelvűség megítélését illetően az azt megelőző 100 éven belül. A 20. század elején a nyelvészet még egyáltalán nem foglalkozott a kétnyelvűség kérdéseivel, nem volt pszicholingvisztika, neurolingvisztika, bár pszichológusok és neurológusok a praxisuk alapján könnyen kiállították a negatív bizonyítványt, főleg a gyermekkori kétnyelvűség vonatkozásában. Minden lelki és idegi probléma eredője – véleményük szerint – abban állt, hogy a gyermek túlságosan nagy lelki-idegi tehernek volt kitéve azáltal, hogy egyszerre két vagy több nyelvet kellett feldolgoznia, használnia. Ezért, ha valaki problémamentesen vált kétnyelvűvé, arra mint magára a csodára tekintettek az egynyelvű társak. Nemcsak Magyarországon, egész Európában ez volt a

helyzet. Pedig a jómódú családok a történelem során nem egyszer alkalmaztak idegen anyanyelvű nevelőnőket, dadákat, s ezáltal a gyermekek egészen korán megtanultak egy másik nyelvet is. Csak tudományosan nem foglalkoztak velük.

Mára már megszokottabbá vált az, hogy vannak embertársaink, akik több nyelven is sikeresen tudnak funkcionálni az életben. A kutatók, vizsgálati eredményeikre hivatkozva nem győzik hangsúlyozni a kétnyelvűség előnyeit, bár az utóbbi időben megjelentek már kritikus hangok is akár a gyermekkori többnyelvűségre, akár az időskori előnyökre vonatkozóan. Ennek ellenére nem dicsekedhetünk azzal, hogy a kétnyelvűség természetéből adódó különbségekkel különösbbebb foglalkoznának akár az oktatási intézményekben, akár a munkahelyeken, tehát jócskán van még feladat, hogy az egynyelvűekkel megértessük,

hogy két (vagy több) nyelv ismerete, sikeres használata egy másfajta nyelvi konfigurációjú egyént hoz létre. Másfajta, és nem jobb vagy rosszabb.

A laikus azt látja, hogy a kétnyelvű egyén valahogy 'felszedte' a másik nyelvet, és ennek köszönhetően jól tud kommunikálni különböző nyelvű emberekkel, tehát 'jobban el tudja adni magát'. Ugyanakkor éles kritikával is szembesülnek a kétnyelvűek, amikor olyan stigmát kapnak, hogy 'se így nem tud, se úgy', mert a beszédükben felfedezhető olyan interferenciák, amik a két (vagy több) nyelv egymásra hatása miatt kikerülhetetlenek. Ezek megjelenése természetesen számos tényezőtől függ: hangulattól, fáradtsági szinttől, helyzettől, a társalgási partnertől, izgalomtól, nyelviségtől stb. Az egynyelvűek a kétnyelvűektől azt várják el, hogy interferencia mentesen úgy beszéljenek mindkét nyelvükön, ahogy azt az egynyelvűek teszik. Mivel azonban a nyelvek (struktúrák) mögött gondolatok, kultúrák vannak, amelyek az agyban reprezentálódnak, bármilyen tényező okozhat pillanatnyi zavart, és amint az egynyelvűeknél is természetesek a megakadási jelenségek, úgy a két és több nyelvvel élőknél is felléphetnek zavarok a beszédtevékenység során.

Ha már mindkét nyelven ugyanazt várjuk el a kétnyelvűtől, a nyelvtanításban is arra törekszünk, hogy amint az anyanyelvünket helyesen használjuk, ugyanúgy a tanult nyelvet is gond nélkül tudjuk majd a tanítás végeredményeként alkalmazni. Ezért nagyon szisztematikusan, nyelvi szintenként tanítjuk az idegen nyelvet, és mindent megmagyarázunk. Azt hisszük, hogy ha a hangok kiejtésének szabályait – ne adj isten a fonetikus átírását –, a szavak jelentését, a nyelvtani szerkezetek jellegzetességeit, szabályait, az ezektől való eltéréseket jól megtanítjuk, kikérdezzük, számonkérjük és osztályozzuk, sikeres lesz a nyelvtanítás. És mégsem. Amint Makara György legújabb könyvének Prológjában fogalmaz: „Akik az intézményes nyelvtanítási módszerekkel mégis sikeresek, azok nem a módszereknek köszönhetően, hanem annak ellenére járnak sikerrel.” Ez a mondat nyelvtanulóként és nyelvtanárként is megragadott. Hogy lehet az, hogy voltak osztálytársaim, akik ugyanattól a tanár-

tól, ugyanolyan körülmények között tanulták a nyelvet, mint én, mégsem lettek a másik nyelv használói? Hogy lehet, hogy nyelvtanárként voltak tanítványok, akikkel a csillagokat is le tudtam hozatni az égből, és voltak, akiket éppen hogy meg tudtam menteni a bukástól? A válasz nyilvánvaló: a nyelvtanulás nem valami misztikus dolog, amit egyesek sikerrel tudnak végrehajtani, mások elbuknak, hanem ez is, mint minden, motiváció kérdése. Szoktunk beszélni nyelvtelhetségről, nyelvérzékről, azonban ismerünk olyan eseteket is, akik reménytelenek voltak az intézményesített oktatási rendszerben, aztán az élet diktálta körülmények között mégis sikeresek lettek, és ma már kétnyelvűként élik életüket. Mi tehát a baj a nyelvoktatással? Az, hogy nem teljesen hozza be a befektetett energiát, ez azonban nem csak magyarországi jelenség, bár kétségkívül nálunk rosszabb a helyzet, mint Európa más országaiban.

Kétnyelvűség- és második nyelvsajátításkutató kollégákkal és pszicholingvistákkal való hosszas beszélgetések után már-már olyan szélsőséges (?) következtetésekre jutunk, hogy nincsenek is szavak, kontextus nélkül semmi nem érthető, a nyelvtant meg lehet tanulni, de a hétköznapi nyelvhasználatból kiderül, hogy nincs nagy szükség akadémiai tudásra, és a nyelvet anyanyelvként használók másként fejezik ki magukat. Pragmatikát alig tanítunk az osztályteremben. Tehát a nyelvet nem bemeveléssel tanuljuk, nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy az anyanyelvű beszélők hogyan használják, hanem a leckék által diktált szavakat, kifejezéseket, az azok használatára irányuló szabályokat, a nyelvtani szerkezeteket tanítjuk meg, erősen az anyanyelvünkre támaszkodva. De hát a természetes kétnyelvűek sem így sajátítják el a második nyelvüket, még akkor sem, ha a két nyelv elsajátításának ideje nem esik egybe!

További beszélgetésekből kiderült, hogy Marjolijn Verspoor Hollandiában egy új, 'filmes' módszert dolgozott ki, és azt tesztelte PhD-hallgatóival. Az egyik disszertáció opponenseként csodálattal olvastam a módszer sikeréről, amikor 2 vietnami csoport angol nyelvtanulását vizsgálták – egyik a hagyományos módszerrel (ami olyan, mint a magyarországi iskolákban alkalmazott), a másik a

filmes módszerrel. A vizsgálat lezárultával kiderült, hogy a filmes módszerrel tanultak sokkal jobban kommunikáltak angolul, mint a másik csoport. A magyarországi tanárok első kérdése ez volt: és a nyelvtanban is jobbak voltak? Véleményem szerint ebben a felfogásban rejlik a kudarc. Hogy nem a nyelvhasználatra, hanem a nyelvre tanítjuk a diákjainkat. A filmes módszer diákjai bátran megnyilatkoztak, nem voltak gátlásaik sem a megszólalással, sem a nyelvtannal kapcsolatban, autentikus és adekvát kifejezéseket használtak, és élvezték a másik nyelven való beszélgetést. Ezzel szemben a hagyományos módszerrel tanulók – hasonlóan a magyar diákokhoz – féltek, és nem akartak megszólalni, aggódtak a nyelvtanjuk miatt, nem lelték örömeiket abban, hogy angolul beszélnek, inkább csak egy iskolai tárgynak tekintették a nyelvet, amiből felelni kell és osztályozzák őket.

Ennyi előzmény után már nem kérdéses, hogy boldogan vállaltam egy ismertetés írását Makara György legújabb könyvéről, miután azt szinte két nap alatt elolvastam.

A könyv szerzője – gépészmérnök végzettséggel – nem ismeretlen a nyelvtanárak köreiből. Nevéhez kötődik a volt relaxációs módszer, ami nem hozta meg számára a teljes elégedettséget, és erről is őszintén ír a könyvben. Viszont a módszert továbbfejlesztette, és ennek eredménye a ma már népszerű – de nem minden körben elfogadott – 'Villám' nyelvtanulási módszer. Az elnevezés nem a nyelvsajátítás sebességére utal, hanem a nyelvi impulzus által kiváltott testi reakcióra, aminek segítségével tudunk asszociálni, ismereteinket összekötni, tudásunkat kiépíteni, rögzíteni és bármikor felhasználni. Valahogy úgy, ahogy azt az anyanyelvünk elsajátításakor tesszük. Egy nyelvi stimulushoz kötődik egy kép, egy hang, egy dallam, egy hangulat, egy előzmény és egy következmény, egy komfortérzés vagy éppen diszkomfort stb.

Mégis hogy lehet az, hogy amit nyelvtanárok, oktatás-politikusok sok éven keresztül nem tudtak sikerre vinni, egy gépészmérnök megváltoztat? Gondolkodó és újító ember a szerző. Mérnökként is számtalan szabadalmat jegyzett, ám érdeklődését a nyelvtanulás keltette fel igazán. A könyvet végigolvasva azt tapasztaljuk,

hogy rendkívüli alázattal és odaadással, figyelemmel követi a második nyelvsajátítás tudományos eredményeit, nem ismeretlenek számára a legújabb neurolingvisztikai és pszicholingvisztikai kutatási eredmények sem. Ugyanakkor azokat éles kritikával is szemléli. Néhány helyen lehet vitatkozni a nézeteivel, de tájékozatlansággal nem lehet vádolni. Érvei meggyőzőek, és eredményei magukért beszélnek.

A könyv ismerteti a szerző előéletét, a módszer kifejlesztésének stádiumait, bevezetését, sikereit, marketingjét. Más tudományterületekhez is hozzányúl érveinek meggyőzése érdekében (pl. fizika, pszichológia stb.). A címlap után rögtön megadja a beszédkvantum meghatározását – amely megegyezik a 'speech chunks' tartalmával, és ami arra utal, hogy beszédünk nem szavakból áll, hanem egymáshoz tartozó egységekből, amelyeket érdemes együtt megjegyeznünk és használnunk. A módszerrel a kiejtés is nagyon jól elsajátítható, és nemcsak a szegmentális, hanem a szupraszegmentális elemek is autentikusak lesznek (hangsúly, dallammenet, tempó stb., amelyek bevéséséhez nagyon jó célt szolgál a karmesterpálcán a nyelvtanulás során). Nem is beszélve a legbonyolultabbnak tűnő nyelvtani szerkezetekről, amelyeket a szituációból adódóan játszi könnyedséggel tanulhatunk meg. Nincs megszólalási kényszer, a nyelvtanulónak 'csak' hallgatnia kell az anyagot, megérteni a szituációt, csoportban ismételni, tehát nem kell félni attól, hogy a többiek (vagy a tanár) megszólják, ha valami nem az elvárt szinten sikerül. A laza, önfeledt nyelvsajátítás feloldja a górcsöket, és a nyelvtanulásnak magukat átadni tudók könnyedén, sikerrel túljutnak a kezdeti nehézségeken. A szerző maga is vallja, hogy ez csak a kezdet, ezzel a módszerrel egy átlag B2 szintre tud eljutni a tanuló. Az ennél magasabb szinthez további erőfeszítések szükségesek, de az önbizalom kiépítésére, a nyelvtanulástól való félelem megszüntetésére, a górcsók feloldására, arra, hogy meggyőződjünk arról, hogy igenis képesek vagyunk megtanulni egy másik nyelvet, ha akarunk, kiválóan alkalmas módszer.

A nyelvpedagógusok módszerek sokaságát ismerik, használják. Koronként változó, hogy

melyik módszert tartják a legüdvözítőbbnek. A legfontosabb a nyelvtanulás céljának meghatározása. Voltak idők, amikor más kultúrák megismertetése volt a cél, és a kommunikáció háttérbe szorult. Ma Magyarországon a nyelvtanítás elsődleges célja a használható (és használt) nyelvtudás kell hogy legyen. Ahhoz, hogy nyissunk a világ felé, hogy el tudjuk magunkat adni, nyelveket beszélő emberekre van szükségünk. Nem a nyelvvizsga-bizonyítványnak kellene a fő motiváló tényezőnek lenni a mai világban. Az érvényesülés, a munkaerőpiac szempontjából csak formalitás a nyelvvizsga. A munkainterjúknál ügyis kiderül, hogy valaki ténylegesen beszéli-e a másik nyelvet vagy sem. Hogy ez a cél megvalósuljon, olyan nyelvtanítási formákat kell biztosítani, amelyek különböző igényű és ízlésű embereket szolgálnak ki. A Makara-módszer tömegeket tud kiszolgálni, stresszmentes helyzetben oktat, és újfajta nyelvtanulót hoz létre. Ennek elfogadására nem mindenki képes. Ugyanakkor méltánytalan a sok hányattatás, amelyben a szerzőnek részesülnie kellett, miközben próbálta terjeszteni, elismertté tenni találmányát. Pénzt, időt, energiát sosem kímélt, megszállottként propagálta/ta módszerét. Mégis nem kis keserűséget lehet kiérezni az ezeket az élményeket leíró sorokból. Ugyanakkor megnyugtató, hogy

az eseteírások és az ezzel a módszerrel nyelvet tanulókkal készített interjúk alátámasztják a módszer eredményességét és elfogadottságát. A szakma részéről is megvan az érdeklődés, csak a szokásos bürokratikus és szervezési problémák kerülnek előtérbe. Pedig mindenkinek hasznára válhatna, ha ezt a módszert is befogadná a szakma a többi közé.

Összegzésül: Makara György egy negyedszázados, sikerekkel és kudarcokkal megtűzdelte küzdelmet oszt meg az olvasókkal. Példát mutat a tudományos igényességben, a kreativitásban, a merészségben, az elszántságban és a saját maga által létrehozott értékről való meggyőződésében. Módszerének köszönhetően több százan váltak sikeressé a különböző nyelvek tanulásaiban, köztük olyanok is, akik a hagyományos módszerekkel nem boldogultak. A Villám nyelvtanulás során a tanuló jól érzi magát, ezáltal motiválttá válik. S mint tudjuk, a leghatékonyabb tényező a motiváció. Hát ezért (is) lenne szükség ennek a módszernek a szélesebb támogatására a magyarországi nyelvtanításban.

Navracsics Judit
Pannon Egyetem
Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi
Intézet

Olivier Morin: *How traditions live and die*

Oxford, Oxford University Press, 2016, xvi + 300 oldal

Olivier Morin francia antropológus, aki egy évtizede az evolúciós antropológusok egy új nemzedékének első vonalában dolgozik. Ez az új hozzáállás mind az evolúciós biológiát, mind az elmével foglalkozó 'lágyabb tudományokat' komolyan veszi. Alapkérdésük, hogy ha még el is feledjük a 19. század végi elképzelést, hogy lenne az evolúcióban 'haladás' s a kultúráknak valamilyen evolúciós skálája, továbbra is szembe kell néznünk azzal, hogy folytonosság van-e a természetes kiválasztáson alapuló evolúció, valamint a kulturális stabilitás és változás folyamatai között. Az egyik válasz az evolúciós pszichológusok (Cosmides és

Tooby, 2001) megoldása, mely sajátos biológiai adaptációt keres a kultúra mögött, a másik pedig a társas életre vonatkozó összetett alkalmazkodások bonyolult melléktermékének tartja a kultúrát. Morin az utóbbi csoportba tartozik.

Morinnek ez a könyve eredeti francia monográfiája (Morin, 2011) alaposan átdolgozott angol változata. Könyvének két fő kérdése, hogy vajon sajátosan kultúraalkotó faj vagyunk-e, s hogy hogyan lehetséges a kultúrában a viszonylagos állandóság. Mindkét kérdésre Dan Sperber, e csoport szellemi vezéralakja kínálta fel a nem redukcionista meg-

oldást. A kultúra a gondolati leképezéseknek az egyéni elmék hordozta sajátos mintázata. A kultúra az egyéni pszichológiai folyamatok ökológiai mintázata. „Az a naturalizmus jár a fejekben, amely szeretné áthidalni a korlátokat a tudományok között, s nem egyetemes redukcióra törekszik” (Sperber, 2001, 138).

E program számos kérdéséből Morin arra összpontosít, hogy mik a kulturális átadás lehetséges mechanizmusai, s hogyan stabilizálódnak a kulturális minták. Az alapos fogalmi elemzést végző, de mégis esszéisztikus stílusú könyvön átvonul két alapvető metafora. Az egyik az Elfáradási kérdés. Bartlett (1932/1985) óta tudjuk, hogy az átadási láncokban néhány lépés után torzítások lépnek fel, a kulturális hagyományok azonban ellenállónak tűnnek. Hogyan lehetséges ez, szól az egyik kérdés. A másik metafora a Leállási kérdés. Számos élményünket nem osztjuk meg másokkal. Minek köszönhetően osztunk meg bizonyos dolgokat? Az egyszerű válasz szerint azért, mert érdekesek vagy más okból vonzóak. Morin érvelése szerint a Leállási kérdés megoldása a másikat is megoldja: „ha egy hagyomány nem áll le, ez a siker szinte kiiktatja a gyakori átadásból fakadó károkat” (5. o.).

Morin felfogásában a pontosság kevésbé fontos, mint az, hogy egyáltalán miért adunk át valamit. Mellékfonalként azért világosan megmutatja, hogy a torzítások nem is olyan egyetemesek. Az Elfáradási kérdés egyik kulcs-eleme, hogy a valós emberi átadásoknál mindig van esély a visszajelzésre, továbbá mindig több csatorna van. A pletyka vagy a rémhír több csatornán jut el hozzánk. Az érdekesség, a pszichológiai preferenciák, az alternatív utak és a visszajelzés eredményezik az igazi hagyományok stabilitását.

Morin alapgondolata szerint bizonyos kulturális hagyományok azért kerülnek átadásra, mert vonzóak, a vonzerő a felelős a több párhuzamos megosztási csatorna aktiválásáért is. A kultúra megosztott rendszer, melyben a stabilizáció kulcsa a párhuzamosság. A vonzerőt tekintve Morin sok érdekes példán mutatja be az új elemzési módszerek erejét. Csillagó ezek közül a gyermekjátékok bemutatása Rabelais könyvében, s ezek túlélése évszázadokon át. Ma a digitális világban könnyűnek tűnik ilyen

vonzerőket vizsgálni. Érdekes módon azonban már a vonzalmat vizsgáló folklórkutatásban is megjelent ez az igény egy évszázada, csak jóval kisebb mintákon. Morin megközelítésének érdekes előfutárai vannak a néprajzi elbeszélés-kutatásban. Vladimir Propp (1928/1995) orosz folklorista észrevette már, hogy képzeletgazdag folklór örökségünk mögött szigorú szabályok rejlenek. A meséket kisszámú „szerep” és „funkció” jellemzi, kulturálisan korlátozott ismétlődő szerkezetűk van. Ma ezekre a szerepekre s hasonlókra mint speciális attraktorokra tekinthetünk, amelyek kapcsolatban vannak naiv pszichológiai elképzeléseinkkel az emberi cselekvés szerveződéséről, s annak mögöttes motívumairól. Ezt a hozzáállást újította azután fel a modern narratív kutatás kezdetén Colby (1973) eszkimó népmeséket elemezve. Colby (1966; 1975) kulturális elméletet is javasolt a *történetek szerepéről a kultúrában*. Az ismétlődő mintákból sémákat és templátokat emelünk ki – köztük történetmintázatokat –, majd ezeket alkalmazzuk új események értelmezésére. „A kognitív templátumok kialakítása egyszerűre alapszik azon, hogy küszöb alatt észleljük az emberi élet jellegzetességeit, s ugyanakkor tapasztalataink vannak a lehetséges kulturális modellekkel. Mivel maguk a kulturális modellek jól mintázottak és kódolt formában vannak félkészre összesűrítve, ezek könnyebben informálnak a templátumokról” (Colby, 1966, 798). Bár a narratív örökséget hiányként emlegetem itt, Morin nagyon gazdagon elemzi a kulturális gyakorlatokat és ezek mintázatait. Sok izgalmas példát kapunk a nyelvtörténet és a társadalmi rétegződés kapcsolatától egészen a meglepő olvasási statisztikáig.

Morin könyvében állandóan szembeállítja a kulturális hatás és terjedés elemzés két francia előfutárát. Az egyik Durkheim (1893/2001), aki meglehetősen statikus, a kulturális befolyást mint passzív uralmat tekinti. Riválisa és ellenfele Gabriel Tarde (1903) az utánzásról szóló elméletével és specifikus téziseivel aktívabb és dinamikusabb képet kínált. Tarde szerint az átadás mindig aktív folyamat, az utánzás révén végbemenő rekonstrukció. Mára az a kérdés, hogy vajon az utánzás mindig automatikus és pontos-e, mint Tarde feltette. Morin tekintélyes modern irodalmat

foglal össze, mely a racionális utánzás mellett érvel, s a modell viselkedésének értelmezésén alapuló utánzást mutat ki már kisgyerekeknél is (Gergely, Bekkering és Király, 2002). Ma az utánzást elemzik abból a szempontból is, hogy vajon a viselkedési szerepet veszi-e át, mint számos fajnál (Tomasello, Carpenter, Call, Behne és Moll, 2007), vagy éppenséggel pontos. Morin súlyozottan áttekinti nemcsak az állati utánzás irodalmát, hanem azt is, mi minden vezetett Tarde eredeti üzenetének (az utánzás automatikus, s a presztízs irányítja) a módosításához. Tarde kétségkívül dinamikusabb volt, mint Durkheim, a kultúra pszichológiai megoszlásáról értekezve, de „az utánzás a klaszszikus értelmezésben – vagyis ami pontos és kényszerű – gyenge és nem elég specifikus a kulturális terjedés magyarázatára” (120. o.).

Morin szerint az átadás során az marad fent, ami kiválasztódik. Ez elég körben forgónak hathat, de a szerző vonzalomalapú szűrőket, attraktorokat vezet be tézise alátámasztására. Nézzünk egy példát a hosszan fennmaradó hagyományokra az európai kultúrából. Az Erasmus által évszázadokkal ezelőtt leírt viselkedési előírásokból azok maradtak fent máig is, amelyek az undorhoz kapcsolódnak. Úgy tűnik, hogy az undor erős 'attraktor'.

Morin megoldását két kérdésére a következőképpen foglalhatjuk össze. A társas tanulás és a kultúra összetartoznak, a kultúra társas életünk része. Itt azonban nincsen semmilyen emberi csoda. „A ma, a mi fajunknál megfigyelt kulturális stabilitás okai ugyanazok, mint amelyek a hagyományok túlélését vagy elhulását más fajoknál s más időkben leehetővé teszik” (52. o.). A viszonylagos torzítatlanság technikai kulcsa az, hogy számos párhuzamos csatornán át érkezik nagyszámú átvitt szokás és eszme. Fajunk békésebb élete nagyobb időt ad a tanulásra s az olyan beavatkozásokra, mint a természetes pedagógia (Csibra és Gergely, 2007), az oktatást felvezető sajátos támpontokkal és elvárásokkal a 'most éppen tanítanak engem' helyzetre. Fajunknak azonban van egy mennyiségi különlegessége: szokások különösen nagy tömegét halmozzuk fel. „A kulturális készletek lassan halmozódnak fel s lépcsőzetesen is bomlanak le, s a folyamatot igen ellenálló hagyományok vezérlik” (234. o.). Ebben

az értelemben az emberek kiemelkedően gazdag kultúrája nem biológiai örökség, hanem melléktermék: „az ember nem különösebben kulturális állat; az emberi populációk váltak rendkívül kulturálissá” (245. o.).

Vagyis a redukcionizmus kérdését Sperber gondolatmenetének megfelelően megoldjuk. Nincsen Cosmides és Tooby (2001) hirdetete adaptáción alapuló kulturális építkezés, csupán társas tanulás, ami sűrű népességnél mellékesen kultúrát eredményez. „Nincs szükségünk különleges kulturális átviteli képességekre. A kultúra nem az emberi lényeghez tartozik. Olyan véletlen esemény, mely az emberi társas élet mellett igen valószínűen bekövetkezett” (252. o.). Bár Morin nem hivatkozik rájuk, ez a megközelítés igencsak hasonlóit Gould és Vrba (1982) exaptációs eszméihez, valamint Gould és Lewontin (1979) 'ívsáv' metaforájához.

A könyv másik következtetése, hogy a hagyományok stabilitása szintén illúzió. „Hajlunk arra, hogy a hagyományokat a pontossággal vagy megőréssel kapcsoljuk össze, de valójában az tesz minket kulturális lényvé, hogy az erkölcsi szeméttől a főzési receptekig mindenféle s bármely hagyományra számos választást alkalmazunk” (uo.).

Morin megközelítése kétségkívül igen fontos javaslat a kulturális hagyományok és az evolúció összekapcsolására. Hangsúlyja szerint a középpontban nem a gének állnak, hanem emberek és gondolatok populációi. Ez mind az evolúciós pszichológusok, mind a legkülönbözőbb kultúrákutatók számára fontos gondolat.

HIVATKOZÁSOK

- Bartlett, F. C. (1932/1985). *Az emlékezés*. Budapest: Gondolat.
- Colby, B. N. (1966). Cultural Patterns in Narrative. *Science*, 151, 793–798.
- Colby, B. N. (1973). A Partial Grammar of Eskimo Folktales. *American Anthropologist*, 75, 645–662.
- Colby, B. N. (1975). Culture Grammars. *Science*, 187, 913–919.
- Cosmides, L., & Tooby, J. (2001). Evolúciós pszichológia: alapozó kurzus. In Pléh Cs.,

- Csányi V., & Bereczkei T. (szerk.), *Lélek és evolúció* (311–335). Budapest: Osiris.
- Csibra G., & Gergely Gy. (szerk., 2007). *Ember és kultúra. A kulturális tudás eredete és átadásának mechanizmusai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Csibra, G., & Gergely, G. (2009). Natural pedagogy. *Trends in Cognitive Sciences*, 13, 148–153.
- Durkheim, E. (1893/2001). *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Gergely, G., Bekkering, H., & Király, I. (2002). Rational imitation in preverbal infants. *Nature*, 415, 755.
- Gould, S. J., & Lewontin, R. C. (1979). The Sprendels of San Marco and the Panglossian paradigm: A critique of the adaptationist program. *Proceedings of the Royal Society, B*, 205, 581–598.
- Gould, S. J., & Vrba, E. S. (1982). Exaptation – a missing term in the science of from. *Paleobiology*, 8, 4–15.
- Király I., & Gergely Gy. (2001). Intencionális cselekvések utánzásának és teleológiai értelmezésének viszonya csecsemőknél: A racionális utánzás elmélete. In Kampis Gy., & Ropolyi L. (szerk.). *Evolúció és megismerés* (105–116). Budapest: Typotex.
- Morin, O. (2011). *Comment les traditions naissent et meurent ?* Paris: Odile Jacob.
- Propp, V. (1928/1995). *A mese morfológiája*. Budapest: Osiris.
- Sperber, D. (2001). *A kultúra magyarázata*. Budapest: Osiris.
- Tarde, G. (1903/2012): *The laws of imitation*. New York: Holt.
- Tomasello, M. (2002). *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris.
- Tomasello, M., Carpenter, M., Call, J., Behne, T., & Moll, H. (2007). A szándékok megértése, közös szándékok. A kulturális gondolkodás gyökerei. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 62, 61–105.

Pléh Csaba
CEU

László Garai: *Reconsidering identity economics – Human well-being and governance*

New York, Palgrave Macmillan, 2017, xi + 172 oldal

Garai László új könyve kiváló bevezető kötet az olyan olvasók számára, akik csak most ismerkednek az identitásgazdaságtani megközelítéssel, de érdekes olvasmány azoknak is, akik már az Identitásgazdaságtan 2003-as megjelenése óta nyomon követik, hogy miként lehet „másképp” gondolkozni a gazdaságpszichológiáról.

A gazdaság és a politika iránt érdeklődőket napjainkban két téma foglalkoztatja leginkább: az Európai Unió és az Egyesült Királyság sorsa az Egyesült Királyság kilépési döntése után, valamint az Egyesült Államok gazdasági és politikai irányvonalának változása a legutóbbi elnökválasztás kimenetele után. Nehéz lenne aktuálisabb kontextust találni egy identitásgazdaságtani könyv számára. Miért is? Ha megpróbáljuk Garai László identitásgazdaságtani szemléletmódját alkalmazni, könnyen felismerhetjük, hogy e két eseményben

az a közös, hogy a gazdasági racionalitást élesen felülíró, tisztán a (pszichoszociális) társas identitáson alapuló társadalmi döntés született, mélyreható gazdasági, gazdaságpolitikai következményekkel. Összeegyeztethető-e egymással az európai és a brit identitás? Lehet-e valaki európai és brit? És vajon az új amerikai elnök megosztó politikai retorikája milyen szociálpszichológiai törvényszerűségek mentén szólította meg az amerikai identitás képviselőit?

E politikai események a gazdaságpolitikára is hatnak. Nemcsak a keresleti oldal alakításáról van itt szó (pl. „Vásárolj hazait!”). Azóta látjuk, hogy termelői oldalon is egyre markánsabb, identitásalapú gazdasági és gazdaságpolitikai döntések születnek. Milyen identitású munkavállaló foglalkoztatható? Hová *ildomos* üzemet telepíteni? Milyen identitású üzleti partnerrel elfogadható az üzletkötés? Milyen

markerekkel lehet a gazdasági szereplő identitását jelezni a megváltozott politikai környezetben?

Garai László életműve, melynek koherens és aktualizált áttekintését nyújtja ez a könyv, hiánypótló elemző munkát kezd meg. Szilárd elméleti alapok kidolgozásával, a történelmi félmúlt példáira építve, általánosítható összefüggések megfogalmazására törekszik a közgazdaságtan, a gazdaságpszichológia és a szociálpszichológia határterületén.

Garai László gazdaságpszichológiai írásainak egyik lényeges vonása, hogy a gazdaságtudományok és a pszichológia jelenlegi metszetét máshová szeretné helyezni. Megközelítésének újszerűségét akkor tudjuk értékelni, ha néhány gondolat erejéig felvázoljuk azt a kontextust, melyhez képest *más* az a gazdaságpszichológia, amely az identitásgazdaságtanra jellemző. A gazdasági folyamatok közgazdaságtani alapú elemzése nem mindig tűnik könnyen összeegyeztethetőnek e folyamatok pszichológiai alapokon nyugvó megközelítésével. Ezt Rabin (2002) arra vezeti vissza, hogy a közgazdaságtan absztrakt matematikai modellek használatára törekszik, ehhez azonban célirányosan le kell egyszerűsíteni az emberi természetre vonatkozó axiómáit, mégpedig a *gazdasági* viselkedés modellezéséhez szükséges tényezőkre. Ez a *homo oeconomicus* emberkép túl egyszerű a pszichológia szempontjából. Ebben a tudományban egyrészt nem beszélhetünk egyetlen egységes emberképről, hanem több, a *homo oeconomicus*-nál jóval komplexebb emberkép kialakítása kerül előtérbe. Ez viszont korszak a matematikai formalizálhatóság rovására megy (Hunyady, 2003). A nagyobb pszichológiai realizmusra való törekvés – magatartás-gazdaságtan (behavioral economics) néven – régóta jelen van a neoklasszikus közgazdaságtanban. Angner és Loewenstein (2012) történelmi áttekintése alapján már 1958-ban is használták ezt a kifejezést. A *magatartás-gazdaságtanban* a meglévő közgazdaságtani modellekre építve törekszenek olyan változók integrálására, melyek nagyobb pszichológiai realizmust biztosítanak. *Mi történik azokon a piacokon, ahol a szereplők valamelyike humán korlátokat és komplikációkat mutat* (Mullainathan és Thaler, 2001). Ahogy

ezt Daniel Kahneman 2002-es közgazdaságtani Nobel-díja is világosan jelzi, a „mainstream” közgazdaságtan szempontjából kezdetben marginálisnak tekintett kognitív irányzat kérdései napjainkra egyre központibbá válnak.

Még az *identitást* is megpróbálták integrálni a *kognitív* közgazdaságtani elemzésekbe. Rachel Kranton nagyjából Garaival egy időben kezdett el az identitás szerepén gondolkodni a gazdasági döntésekben. A Nobel-díjas George Akerlof-fal közös munkájukban – *Identity Economics* címmel – azt a felismerést járták körbe, hogy az identitás figyelembevétele magyarázatot adhat arra, hogy az emberek *ugyanolyan gazdasági feltételek mellett* miért hoznak mégis különböző gazdasági döntéseket (Akerlof és Kranton, 2011).

Garai László identitás-gazdaságtanának újdonsága azonban éppen abban rejlik, hogy nem ezt a kognitív tudományra építő gazdaságtani irányzatot kívánja gazdagítani, hanem a korábbi gazdaságpszichológiai modellek ismeretében is merőben szokatlan módon, szociálpszichológiai alapon közelít a gazdasági jelenségekhez.

Nemcsak a gazdasági viselkedést feltáró, egyre kiterjedtebb alkalmazott pszichológiai kutatásokat kívánja gazdagítani, hanem a közgazdaságtani gondolkodást is új vágányra szándékozik terelni. *Egyszerre*, ami *paradox* törekvés. De Garai László éppen ezeket a paradoxonokat szereti.

Paradox, mert annak ellenére, hogy a közgazdaságtani elméletekre valamennyire mindig hatott történelmi koruk pszichológiája (vö. Angner és Loewenstein, 2012), a pszichológia fejlődésének eredményei nehezen integrálódnak a gazdaságtani elemzésekbe. Pedig ezt szerette volna elérni *George Katona* is, aki először vizsgálta – elméleti alapon és empirikusan is –, hogy a fogyasztók attitűdjei és elvárásai milyen módon befolyásolhatják a keresleti függvényeket (Hofmeister-Tóth, 2002). És erre tett egy briliáns kísérletet *Scitovsky Tibor* (1990) is, aki az 1950-es és 1960-as évek motívációs pszichológiai kutatásainak eredményeit alkalmazta a fogyasztói magatartás gazdasági mozgatórugóinak feltárására. Mégis, George Katona és Scitovsky Tibor munkássága kapcsán is el kell ismernünk azt, hogy eredmé-

nyek sem a közgazdaság-tudomány egészére, sem pedig a magatartás-gazdaságtan újabb kutatói nemzedékére nem gyakoroltak jelentős hatást. Bízom abban, hogy Garai László identitás-gazdaságtana közelebb visz e régóta működő paradoxon meghaladásához.

Garai László identitás-gazdaságtani emberképének alapköve a társas identitás koncepciója. Fontos azonban kiemelnünk, hogy a Garai-féle társas identitás koncepció, bár épít a szociálpszichológia elméleti és empirikus eredményeire, számos esetben új megvilágításba is helyezi azokat. Az identitás-gazdaságtan emberképe a gazdasági viselkedést *interindividuális mentális jelenségként* kezeli.

Ezzel egyrészt kimondja, hogy a gazdasági viselkedést alapvetően befolyásolják a gazdasági szereplők egyéniségéből, személyiségéből fakadó különbségek (szemben a neoklasszikus közgazdaságtannal, amely – ahogy azt Friedman (1986) kifejti – hagyományosan nem tulajdonít jelentőséget az individuális különbségek megismerésének, mert kizárólag a piaci körülményekre alapozva törekszik a gazdasági folyamatok előrejelzésére).

Másrészt azt is hangsúlyozza, hogy a gazdasági viselkedést meghatározó mentális folyamatok jellemzően *interindividuális szinten* jelennek meg, nem pedig *individuális* (szemben a kognitív alpra építő magatartás-gazdaságtannal). Kifejezetten elgondolkoztató, ahogy Garai László az agykéreg működésének Szentágothai-féle moduláris modelljét integrálja identitás-gazdaságtani alapvetéseibe. A modularitás elv zsenialitása, ahogy azt Buzsáki György is kifejti egy Szentágothai Jánosról szóló interjúban, abban a felismerésben rejlik, hogy az idegrendszer egyed- és törzsejlődése során „...egy meglévő szerkezeti egység sokasodik bizonyos elvek alapján, és ráadásul úgy, hogy a köztük levő kommunikáció nem csökken annak ellenére sem, hogy a modulok sokasodás közben fizikailag távol kerülnek egymástól. Ezt a felismerést nem lehet tőle elvenni, nem lehet helyettesíteni, ez nem fog elvélni, ez mindig az övé marad.” (Gimes és Várkonyi, 2012, 1309. old.) A XVI. Filozófiai Világkongresszus e modellt megvitató szekciója nyomán Garai László azt a lehetőséget ismeri fel, hogy az idegrendszer működését jellemző kettősség

– vagyis az, hogy az agykéreg egyszerre *statikus* (genetikailag előrehuzalozott elemekből felépülő precíz mechanizmus) és *dinamikus* (az idegi kapcsolatok funkciótól függően folyamatosan alakuló, instabil mintázata) –, valamint a moduláris szerveződés nem áll meg *individuális szinten*. *Interindividuális szinten*, így tehát a gazdasági folyamatok jelenségvilágának szintjén is újratermelődhet. E statikus és dinamikus komponensek más és más módon realizálódnak a neuron, az agykéreg, az egyén, a csoport, a szervezet és a társadalom szintjén, de lehetséges, hogy a *szerveződési elv* végső soron minden szinten ugyanaz. Ez a *fraktálsajátosságokat feltételező interindividuális szemlélet* (kif. tőlem – LL.) a neurofiziológiai, a kognitív és a szociális jelenségek olyan szintű szintézisének lehetőségét teremti meg, amely kifejezetten inspiráló lehet a későbbi mikro- és makroökonomiai kutatásokra nézve is.

Az identitás-gazdaságtani emberképben a *gazdasági viselkedés dialektikussága kiemelt szerepet kap*. Garai László megközelítésében a „tárgy által meghatározott tevékenység” és a „tevékenység által meghatározott tárgy” dialektikájának elemzése központi szerepet tölt be a gazdasági jelenségek megértésében. Annak ellenére, hogy ez a koncepció alapvetően a régi keleti blokkban kutató pszichológusok munkásságára épül (Vigotszkij, Galperin, Leontyev és Luria), mégis, Garai képes megmutatni azt, hogy miként lehet a dialektikát egy „eredendően kapitalista” fogalomkörben is értelmesen alkalmazni. Központi gondolata, hogy a tevékenységek gazdaságtani elemzésében nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ugyanaz a tevékenység egyaránt részét képezheti a kínálati és a keresleti oldalnak is. A termékek esetében egyértelmű, hogy ki a termelő és ki a fogyasztó. A szolgáltatások piacának viszont megvan az a dialektikus jellegzetessége, hogy munkatevékenységből (kínálati oldal) is válhat valami szórakozássá (keresleti oldal) a piaci szereplők *interindividuális interakciója* révén (Tom Sawyer effektus) és a szórakozási tevékenység is válhat munkává (Puskás Öcsi effektus).

Végül, az identitás-gazdaságtan emberképében az *interindividuális mentális folyamatok révén kialakuló, dialektikus gazdasági viselkedést végső soron a társas viszonyok dinamikája mentén*

folymatosan alakuló társas identitás határozza meg. Megállapítható, hogy Garai társas identitás fogalma nem statikus, nem az identitást „tulajdonsággként” kezelő megközelítésen alapul. Nem pusztán azt jelenti, hogy valaki valamilyen kulturális vagy társadalmi kategóriába tartozónak vallja magát, a kategóriával stabilan asszociálódó gondolat, érték- és attitűdmintázatokkal egyetemben.

A könyvben kifejtett társas identitás koncepció ennél jóval *dinamikusabb*: a történelmileg létrehozott társas kategorizáció, az egyéni tettek és e tettek reprezentációjának viszonyából alakuló, képlékeny és emberien esendő képződmény. E dinamika sajátosságai két jellemző diszfunkció – a paradox társas identitás és a kognitív disszonancia – jelenségein keresztül szemléltethető.

Mikor és miért van az identitás-gazdaságtani emberképnek gazdaságtani jelentősége? Hasznos kiindulópontnak tartom a Homo Oeconomicus axiómáin alakuló neoklasszikus modelleket (pl. az intertemporális diszkontálási folyamatok esetében vö. Lippai, 2009). A neoklasszikus közgazdaságtan arra a feltevésre épít, hogy a piaci tranzakciókban a racionális viselkedés meghatározó szerepet játszik. Ennek oka egyrészt az önérdék-követés, másrészt pedig az azok a tendenciák, amelyek révén a piacokon megbűnhődik az, aki ostobán viselkedik (McFadden, 1999). Már utaltunk Herbert Simon kijelentésére is, aki szerint „a közgazdaságtan racionális embere egy olyan maximalizáló lény, aki nem éri be a legjobbnál kevesebbel” (Simon, 1978, 2. old.).

A neoklasszikus közgazdaságtan premiszszáinak, *szubsztantív* racionalitás-felfogásának mélyreható következményei vannak. Ha elfogadjuk, hogy a fogyasztók értékrendje adott és állandó; a világ objektíven leírható; továbbá azt, hogy a döntéshozónak korlátlan információfeldolgozási kapacitása van, akkor két fontos következménnyel szembesülünk. Egyrészt, nincs szükség arra, hogy megkülönböztessük a döntéshozó valódi és észlelt világát. Másrészt, előre tudjuk jelezni a racionális döntéshozó választásait a világ realitásaiból, nem szükséges tudnunk, hogy a döntéshozó miként látja azt, és hogy milyen módon dolgozza fel információit (Scott, 2000).

Ez egy hasznos kiindulópont, de – Herbert Simonnal egyetértve – empirikus relevanciája nem minden esetben igazolható. A neoklasszikus közgazdaságtan racionalitás-fogalma a tranzitívítást, a teljességet és a maximalizálást foglalja magában. Vagyis egy olyan gazdaságban, amely tökéletes versennyel jellemezhető, az aktornak ismernie kell minden (vagy majdnem minden) árat, és csak akkor, erre a tudásra alapozva, hajthatja végre az optimalizációt (Arrow, 1986).

Ha ezt a gazdaságtani racionalitás fogalmat egyfajta referenciapontnak tekintjük, és olyan piaci folyamatra bukkanunk, ami ettől jelentősen eltér, akkor ez nagyon pontosan jelezheti, hogy a pszichológiai realizmus szempontjából fontos jelenség nyomára bukkanunk. Az ilyen jellegű, a gazdaságtani racionalitás fogalmával *nem jól* jellemezhető – olykor annak teljesen ellentmondó – gazdaságtani jelenségekkel már a neoklasszikus közgazdaságtan is foglalkozik (pl. akár a monopólium vagy az oligopólium révén), de a korlátlan racionalitás, a korlátlan akaraterő, a korlátlan idő és a korlátlan önérdék-követés anomáliái – elsősorban kognitív alapon – képezik a magatartás-gazdaságtan fő kutatási kérdéseit.

Az identitás-gazdaságtan a gazdasági racionalitás merőben más, szociálpszichológiai alapokon nyugvó megközelítését jelenti. Ha az aktuális amerikai elnökválasztás *utáni* gazdasági folyamatokat elemezzük – például a Mexikóval vagy Kanadával folytatott külkereskedelmi kapcsolatok ártértékelése, vagy az amerikai vállalatok USA-n kívüli gyárainak vonatkozásában –, akkor megállapítható, hogy a gazdasági racionalitás nem lett más, mégis a piaci szereplőknek alkalmazkodniuk kell a megváltozott társadalmi környezethez. Ezek a jelenségek nehezen értelmezhető anomáliák a neoklasszikus közgazdaságtan számára, de az identitás-gazdaságtan szempontjából jól meghatározható törvényszerűségek alapján zajló, leírható és elemezhető folyamatok lehetnek.

A gazdasági folyamatokban megjelenő interindividuális irracionális mozgatórugója, az olyan irracionálitása, amit már nem tesz helyre az Adam Smith-féle *láthatatlan kéz*, az *kognitív disszonancia*. Az eredeti Festinger-féle koncepciót Garai képes új színben láttatni.

Számára a gazdasági folyamatokban megjelenő kognitív disszonancia oka az, ha egy (A) szociális identitással nem kompatibilis egy (B) társas tett. A kognitív disszonancia feszültsége így abban a gondolatmenetben rejlik, hogy (1) Én A vagyok; (2) B-t teszem; de (3) A nem csinál B-t. Ebből adódik, hogy az identitás-gazdaságtanban a kognitív disszonancia mélyen interindividuális folyamat. Interindividuális, mert kialakulása kötődik a szociális identitáshoz. És a kognitív disszonancia redukciója is történhet – a „szokásos” egyéni kognitív alternatívák mellett – interindividuális formában is. Garai László ugyanis számon tart egy interindividuális disszonancia redukálási opciót, amit a „Miért gondoljuk, hogy A nem tesz B-t, ha én A vagyok és B-t teszem?” kérdésben összegez. Ez a szociális identitás jelölése szempontjából releváns, *irracionális* viselkedés dinamikájának elemzésére is új lehetőséget nyújt. A személy egyéni vívódása ilyenkor már társas hullámokat is vet, és végső soron az egyéni dilemmát kiváltó szociális identitás – akár társadalmi léptékű – változásához is vezethet. Erre a folyamatra nyújt számos kiváló példát Garai a magyar társadalom történelmi félmúltjából, például a „kommunista” szociális identitás és ezen identitás jelölésére alkalmas tettek paradoxonjainak elemzésével.

Azonban nemcsak a szociális identitás és a jelölésére használt tettek viszonya lehet paradox. Az identitás-gazdaságtan hangsúlyozza, hogy az egyén szociális *identitásainak* (jellemzően egyszerre kettőnek) *viszonya* is lehet paradox. Ebben az esetben jellemzően paradox *társadalmi* viszonyok képeződnek le egy paradox dinamika alapján működő egyéni szociális identitás mintázatban. Garai László ezt a helyzetet József Attila paradoxonjai mentén elemzi.

Az eddigi, leginkább mikroökonómiai jelenség szintű gazdaságpszichológiai elemzések mellett a könyv Garai László makroökonómiai vonatkozású eredményeit is tartalmazza. Ezekben a fejezetekben a szerző az emberi tényező mint humán tőke sajátosságait bontja ki, részben gazdasági, részben pedig történelmi perspektívában. A *modernizáció* XIX. századi időszakát – amikor a termelés anyagi feltételeinek biztosításán van a hangsúly, és a

könnyen pótolható emberi tényező másodlagos – megkülönbözteti a *második modernizáció* XX. századi időszakától. A második modernizáció időszakának egyik sajátossága, hogy az emberi tényező egyre inkább *tőkeként* is megjelenik a termelésben.

Ezzel a koncepcióval Garai túllép Bourdieu (1997) kulturális és társadalmi tőkére vonatkozó elméletén. A műveltség, a kulturális javak birtoklása és az iskolázottság (kulturális tőke), valamint az egyén szempontjából mozgósítható kapcsolati háló (társadalmi tőke) hasznát Bourdieu elsősorban az egyén társadalmi boldogulásának szempontjából elemzi. A gazdaságpszichológiában ez a megközelítés leginkább Scitovsky (1990) munkásságában bukkan fel, elsősorban az újdonságok élvezetére képes, művelt fogyasztó ideáljának kidolgozásában.

Garai nem ebben az értelemben kezeli tőkeként az emberi erőforrást. Azt igazolja, hogy ha a közgazdaságtani termelési tényezőkről gondolkozunk, akkor nemcsak a munka vonatkozásában kell az emberi erőforrással számolnunk, hanem a tőkejavak közt is figyelembe kell vennünk. Részletesen elemzi, hogy a tőkeállomány más formáihoz hasonlóan az emberi tőkével is jár termelési költség (oktatás), fenntartási költség (egészségügy), alokációs költség (lakhatás, közlekedés), kezelési költség (kultúra) és amortizációs költség (munkanélküliség). Garai részletesen elemzi, hogy második modernizációban az emberi tőke vonatkozásában nemcsak az állami, hanem a magánbefektetés is egyre nagyobb mértékben szerepet játszik, és vizsgálja az emberi tőke birtoklásának társadalmi paradoxonjait is.

E rész olvasása ébresztett rá arra, hogy a Garai László által nagyjából az 1980-as évek végéig elemzett második modernizációs folyamat valószínűleg lecsengőben van. Sőt, napjainkban már ismét egyre jobban mutatja a XIX. századi *modernizáció* sajátosságait. A társadalmi egyenlőtlenségek fokozódásával a tradicionális középosztály eltűnőben van. Az elit- és a tömegtársadalom ismét egyre élesebben válik el egymástól, már a nyugati társadalmakban is. A Forbes szerint 1987-ben még csak 140 milliárdos volt, 2017-ben pedig már 2043. Ugyanakkor a középosztály, ami a máso-

dik modernizáció célpopulációját jelentette, világszerte sorvad. És a globalizáció következtében újra megjelent az a tömeg, akár közvetlenül Európa határain is, akik a termelésből és a fogyasztásból egyaránt ki vannak rekesztve. Az automatizálás és a mesterséges intelligencia fejlődése pedig ismét a termelés anyagi tényezőinek prioritását vetíti előre az emberi tényező felett.

A modernizáció jellegzetességeinek napjainkban megfigyelhető erősödése még értékesebbé teszi Garai László makroökonómiai elemzéseit. Ez a modell a bevezetőben említett amerikai vagy brit események elemzését is újabb szempontokkal gazdagítja.

Ha Garai Lászlóra gondolok, sokszor jut eszembe egy általa többször idézett, ironikusán félkomoly Sinkó Ervin anekdota. Ebben az író moszkvai társbérletje és barátja, Iszaak Babel fejti ki az alábbiakat: „*Hanem, Ervin Isidorovics, hogy valaki így halmozza a lehetetlennél lehetetlenebb attribútumokat, mint ahogy azt maga teszi! Magyaroknak lenni már magában is szerencsétlenség, de ez még valahogy megjárja. Magyaroknak és zsidóknak lenni, ez azonban már kicsit több a soknál. Magyaroknak és zsidóknak és kommunista írónak lenni, ez valósággal perverzítés. De ma magyaroknak, zsidóknak, kommunista írónak és hozzá jugoszláv állampolgárnak lenni – emellett a megboldogult Sacher-Masoch fantáziája egyszerűen ártatlan pincskutya.*” (idézi Garai, 2003, 99. old.).

Tagadhatatlan, hogy a gazdaságpszichológia vonatkozásában Garai László identitásai-ban is vannak hasonló paradoxonok. De azt kell, hogy mondjam, hogy ezek termékeny paradoxonok. Termékeny, ahogy egy pszichológus humanizmusával – és a Garai Lászlóra nagyon is jellemző fanyar humorral – közelít kökemény gazdasági és politikai kérdésekhez. Termékeny, ahogy közép-európai társadalomtudósként büszkén képviseli a XX. század nyugatitól eltérő történelmi tapasztalatainak értékeit, és ezzel egyúttal továbbviszi a nyugati tudományos gondolkodás folyamatát is. És termékeny, ahogy egy világviszonylatban kis ország történelmét és kultúráját általános érvényű, globális összefüggések igazolására használja.

Nagyon jó látni, hogy mindez bekerül az angolszász nyelvű tudományos élet sodrába is, és azt gondolom, hogy pszichológusoknak és közgazdászoknak egyaránt érdemes újraolvasni Garai László magyar nyelvű munkáit, és érdemes bátran hivatkozni életművének legújabb, angol nyelvű példányára is.

Lippai László

Szegedi Tudományegyetem
Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Alkalmazott Egészségtudományi és
Egészségfejlesztési Intézet

HIVATKOZÁSOK

- Akerlof, G. A., & Kranton, R. E. (2011). *Identity Economics: How Our Identities Shape Our Work, Wages, and Well-Being*. Princeton: Princeton University Press.
- Angner, E., & Loewenstein, G. (2012). Behavioral economics. In U. Mäki (ed.), *Philosophy of Economics* (641–690). Amsterdam: Elsevier.
- Arrow, J. K. (1986). Rationality of Self and Others in an Economic System. *Journal of Business*, 59(4), 385–399.
- Bourdieu, P. (1997). Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz R. (szerk.), *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok* (156–177). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Friedman, M. (1986). A pozitív közgazdaságtan módszertana. In Riesz M. (szerk.), *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus: válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Garai L. (2003). *Identitásgazdaságtan. Gazdaságpszichológia másképpen*. Budapest: Tas Kiadó.
- Gimes J., & Várkonyi B. (2012). Öten a reneszánsz anatómusról. Gimes Júlia és Várkonyi Benedek beszélgetései Buzsáki Györggyel. *Magyar Tudomány*, 173(11), 1307–1310.
- Hofmeister-Tóth Á. (2002). A Fogyasztói Bizalom Index elmélete és módszertana. In Lengyel Gy. (szerk.), *Indikátorok és elemzések*.

- Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből* (63–77). Budapest: BKÁE.
- Hunyady Gy. (2003). A gazdaságpszichológia útkeresése: adalékok a közgazdaságtan és a pszichológia kapcsolattörténetéhez. In Hunyady Gy. & Székely M. (szerk.), *Gazdaságpszichológia* (796–835). Budapest: Osiris Kiadó.
- Lippai L. (2009). Az intertemporális diszkontálási folyamatok jelentősége a fogyasztói döntésekben. *Közgazdasági Szemle*, 56(7–8), 689–708.
- McFadden, D. (1999). Rationality for Economists? *Journal of Risk and Uncertainty*, 19(1–3), 73–105.
- Mullainathan, S., & Thaler, R. H. (2001). Behavioral Economics. In N. J. Smelser, & P. B. Baltes (Eds), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Amsterdam: Elsevier. DOI: 10.1016/B0-08-043076-7/02247-6.
- Rabin, M. (2002). A perspective on psychology and economics. *European Economic Review*, 46(4–5), 657–685.
- Scitovsky T. (1990). *Az örömtelen gazdaság. Gazdaságlélektani alapvetések*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Scott, J. (2000). Rational choice theory. In G. Browning, A. Halcli, & F. Webster (Eds), *Understanding Contemporary Society: Theories of the Present* (126–138). London: Sage.
- Simon, H. (1978). Rationality as Process and as Product of Thought. *The American Economic Review*, 68(2), 1–16.